

'שונאים – סיפור אהבה'?

התפתחויות במחקר יחסי הגומלין בין החסידות וההשכלה

דוד אסף

החסידות וההשכלה: הילכו שנים יחדו בלתי אם נועדו?

בספר החסידי 'נפלאות הרבי', שראה אור בשנת 1911, מובא המעשה הבא:

בימי שבתו של מרן הקדוש [החזוה'] מלובלין בליזענסק, פעם אחת הלך הרבי ר' אלימלך אליו לאכסניא. ובדרכו על מפתן חדרו חזר לחוץ ונבהל. ונשתומם מרן. ואמר הרר"א [=הרב ר' אלימלך] כי מרגיש רוח רעה מחדרו. והלך מרן מלובלין אל שלחנו ולקח ספר אחד שהיה מונח על השלחן והניחו תחת הספסל. ושוב נכנס הרבי ר"א וישב אצל מרן, ושאלהו מרן: הלא המחבר מהספר היה איש צדיק. והשיב לו, שאמת הדבר שהמחבר היה צדיק אמת, אבל בטח היה מונח הספר אצל אינש דלא מעלי, וראיתו והסתכלו בו קלקל הספר. ואחר כך נזכר מרן מלובלין, שהספר השיג מאיש אחד שנצמח לו מאיזה איש משכיל הנקרא אפיקורס. והיה לפלא בעיני מרן, שראיה והסתכלות מאיש רע בספר טוב יקלקל הספר כל כך עד שירגיש הצדיק ריח רע.

את הסיפור סיים המלקט, משה מנחם וְלִדָן, חסיד בן חסיד מוורשה, בלקח המתבקש: 'וזה באמת הפלא ופלא עד כמה צריכים להתרחק מהאנשים המתקדמים'.¹

עד שאנו שואלים עצמנו מה הוא אותו 'ספר טוב' שיכול היה ר' אלימלך מליז'נסק (נפטר בשנת 1787) לחוש בסירחונו, נדפדף כמה דפים הלאה באותו ספר וניווכח לדעת כי המהדיר פטר עצמו מלקח זה. שעה שהוא עוסק באפיזודה הקשורה בסיפור 'הבתולה מלודמיר' לא היסס ולדן לציין בזו הלשון: 'כל עניינה מודפס במ"ע [=במכתב עתי], ממ' [ר] שמואל אבא הוראדעצקי בק' [הילת]

1 נפלאות הרבי, ורשה תרע"א, עמ' 28, סימן מא. בציטוט כאן הושמטו ברכות המתים המרובות שבמקור.

בערין.² והכוונה היא למאמר שפרסם שנתיים קודם לכן חוקר החסידות הורודצקי (שהתגורר אז בברן שבשווייץ) בכתב העת המדעי ברוסית 'יבריסקאיה סטארינה'.³ זיווג מקורות זה ממחיש היטב לא רק את העוינות והמשטמה שבין חסידים למשכילים אלא גם את 'חיבוק הדוב' ואת התלות שיש לכל צד ברעהו. 'שונאים'? ודאי; 'סיפור אהבה'? ודאי שלא; תלות הדדית, שבה כל צד נזקק לצד השני, בעיקר כדי לגבש ולחדד את עמדותיו שלו – ודאי וודאי.⁴

מערכת הזיקות, המתחים ויחסי הגומלין בין ה'חוויה' החסידית לבין ה'חוויה' המשכילית,⁵ היא אולי הסממן החברתי והרוחני הבולט ביותר בעולמם של יהודי מזרח אירופה במאה התשע עשרה, לפחות עד שנות השמונים, והגורם החשוב ביותר בעיצוב פניה המשתנים של חברה זו. בניגוד לרושם שנוצר בהיסטוריוגרפיה ה'קלסית' של החסידות – משמעון דובנוב ועד מרדכי וילנסקי – כי המאבק בין חסידים לבין מתנגדים היה אחד האירועים החשובים והמכוננים בתולדות החסידות, היום ניתן לקבוע שעצמתו של המאבק בין חסידים לבין משכילים הייתה רבה ממנו עשרת מונים. הדברים אמורים הן בפרק הזמן שנמשך המאבק ובמספר האנשים שהיו מעורבים בו ונשאו על שכמם את סבלותיו,⁶ הן בעצמת הרגשות שנכרכו במאבק, בסגנונו, בערוציו ובתוצאותיו המעשיות, וכמובן גם במשקל ההיסטורי והסמלי של התופעה לטווח ארוך. ככלות הכול המאבק המיליטנטי והמאורגן של המתנגדים היה קצר ימים, ימיו כימי דור, הקיף קהילות מועטות בלבד, וסופו כישלון חרוץ. על אף ניסיונות מלאכותיים להחיות את המתחות הזו מפעם לפעם – וזכור במיוחד המאבק החריף שהתחולל בשנות

2 שם, עמ' 88, סימן רצד.

3 'יבריסקאיה סטארינה' 1 (1909), ד, עמ' 219–222. לקליטה דומה של מקור היסטוריוגרפי 'משכילי' בספרות הגיורפית-חסידית ראו אברהם חיים מיכלזון, אהל נפתלי, למברג תרע"א, עמ' 117–118, בהערה – העתקה מ'כתר כהונה', ספרו האנטי-חסידים של אלכסנדר צדרבוים. על התופעה בכללה ראו A. Rapoport-Albert, 'Hagiography with Footnotes: Edifying Tales and the Writing of History in Hasidism', *History and Theory* 27 (1988), pp. 119–159; 'ברטל', "שמעון הכופר": פרק בהיסטוריוגרפיה אורתודוקסית, 'י ברטל, ח' טורניאנסקי וע' מנדלסון (עורכים), כמנהג אשכנז ופולין: ספר יובל לחנא שמרוק, ירושלים תשנ"ג, עמ' 243–268.

4 עמד על כך ש' ורסס במאמרו 'החסידות בעיני ספרות ההשכלה: מן הפולמוס של משכילי גליציה', ה"ל, מגמות וצורות בספרות ההשכלה, ירושלים תש"ן, עמ' 91–109.

5 במונח 'חוויה' אני משתמש כשם כולל להתנסות, של הפרט ושל הציבור, בתופעה רוחנית-חברתית נתונה. התנסות זו יכולה להיות חלקית ואינה מייצגת בהכרח את כל מלאותה, מורכבותה או פניה הרבים של התופעה.

6 רוב המקורות שהובאו בשני הכרכים שערך מ' וילנסקי, חסידים ומתנגדים, ירושלים תש"ל, הם פרי עטם של שני אנשים יחידים: המגיד דוד ממאקוב והמגיד ישראל לבל מסלוצק; שאר החומר מתרכז ברובו סביב חוג הגר"א בוילנה, ורק מיעוטו מתחלק על פני קהילות אחרות ברחבי מזרח אירופה.

השמונים של המאה העשרים בין הרב אליעזר מנחם ש"ך לבין רבי מנחם מנדל שניאורסון מליובאוויץ' – ואף שהחיץ החברתי, הקשור במסורות ארגוניות שונות, מעולם לא נתבטל לגמרי, הרי ככלל קווי המתח הדתי בין המחנות טושטשו והתמתנו. לעומת זאת המאבק ההדדי בין משכילים לבין חסידים נמשך לאורך כל המאה התשע עשרה, הקיף את כל חלקיה של החברה היהודית במזרח אירופה, ומעולם לא הסתיים בניצחון חד־משמעי של אחד הצדדים. מבחינות רבות ניתן לקבוע כי גם מתחים תרבותיים, פוליטיים וחברתיים בני ימינו בחברה היהודית בכלל והישראלית בפרט הם פרי – באושים או הילולים – של 'מלחמת תרבות' היסטורית זו.

למן שנות השמונים של המאה התשע עשרה, שקע ודעך המאבק החסידי־המשכילי. ההתלהבות המשכילית, שלא לומר ההתלהמות, מצאה לעצמה אפיקי ביטוי ומאבק חדשים, והיא התגלמה מכאן ואילך בזרמים חברתיים ותרבותיים חדשים, כמו הלאומיות, הסוציאליזם והחילון. השינוי בפניה של ההשכלה התחולל בד בבד עם הירידה התלולה בכוח הקסם של החסידות ושל עולם הלמדנות 'הישן'. ואף על פי כן עדיין המשיכה החסידות להטריד את מנוחתם של מי שראו עצמם מחויבים למורשת ההשכלה והמשכילים, בעיקר בעיירות הקטנות בתחום המושב ובפולין, שם המשיכה החסידות לשלוט כמימים ימימה. החסידים מצדם המשיכו לראות בתנועות החדשות, ובמיוחד בחילון, המשך ישיר ורדיקלי של מורשת ההשכלה השנואה.

משכילים וחסידים המשיכו אפוא גם בשלהי המאה התשע עשרה וגם לאורך המאה העשרים לראות עצמם משני צדי המתרס. מתיחות זו נמשכה גם כאשר החסידים היו לחלק בלתי נפרד ממערך הכוחות של האורתודוקסייה החרדית, ואילו המשכילים, כשם כולל לכל מי שהאורתודוקסייה זיהתה כיריב שעולמו מייצג גם איום וגם פיתוי, הפכו להיות אזרחיה החילוניים של המדינה המודרנית. המתבונן בקורות חייהם של משכילים יהודים במזרח אירופה יגלה כי רק מעטים מהם לא הוטרדו מן הנושא החסידי. קשה למצוא משכיל, מבין אלה ששלחו ידיהם במלאכת הכתיבה, שלא יהיה בתרמילו מאמר, סיפור, שיר או מכתב, שבו הוא קורא למאבק נחוש בחסידות או מלגלג על הצדיקים המושחתים ועל צאן מרעיתם התמים. המאבק בחסידים היה חלק מ'סדר היום' המשכילי, פרט הכרחי ב'קורות החיים' של המשכיל ה'אידיאלי' וחלק בלתי נפרד מדרך חינוכו ו'הכשרתו' לקראת מילוי תפקידו כאיש רוח וכמנהיג הנוטל אחריות חברתית ומשתתף בעיצוב התכנים התרבותיים של עמו.⁷

כל כך מושרש ועמוק היה המאבק המשכילי בחסידות, עד שהגיע לעתים לממדים כפייתיים, חסרי פרופורציות ונטולי חוש היסטורי או חברתי אמתי. דוגמה לכך היא מאבקו האובססיבי של יוסף פרל בחסידות, שהתבסס בין השאר

7 ראו ש' ורסס, 'המשכיל היהודי כאיש צעיר', הנ"ל, 'הקיצה עמי': ספרות ההשכלה בעידן המודרניזציה, ירושלים תשס"א, עמ' 67–114.

על הערכה שגויה של מעמדם ונוכחותם של ספר 'שבחי הבעש"ט' ותורתו וסיפוריו של ר' נחמן מברסלב בחייהם של החסידים. פרל העריך שספרים אלה יש בכוח קסמם לכבוש את לבבותיהם של המוני החסידים ולהפוך למייצגים המעין-רשמיים של תורת החסידות – מה שכידוע מעולם לא קרה. השנאה ההדדית הייתה כה עזה עד שהביאה לטשטוש הרגש האנושי-המוסרי, שבשמו דיברו לא פעם נציגי המחנות. ביטוי לכך הייתה מצד אחד ההסתה נגד הרב המשכיל אברהם כהן בלבוב, שהביאה לבסוף להרעלתו בשנת 1848 בידי חסידים,⁸ ומצד אחר הלשנות בוטות של משכילים שהיה בהן כדי לסכן את חייהם ורכושם של צדיקים – ושוב בולט יוסף פרל, שבשורת תזכירים שהעביר לשלטונות הצביע על אחריותו הישירה של ר' ישראל מרוז'ין לרצח מוסרים יהודים ובכך העמיד את חיי הצדיק בסכנה של ממש.⁹ כאשר נודע ליצחק בער לוויזון (ריב"ל) על המעשה הנורא שהתרחש במשה, בנו של ר' שניאור זלמן מליאדי, שהמיר את דתו לנצרות בשנת 1819, הוא מיהר להעביר בכתב את המידע ה'לוהט' לידידו פרל. קורא בן ימינו שיעיין במכתבו של ריב"ל יתקשה שלא להבחין במידה הגדושה של שמחה לאיד, ובמידה המחוקה של אמפתיה לטרגדיה האנושית שפקדה משפחה חשובה בישראל.¹⁰

חוסר הפרופורציה בלט במיוחד בהתלהמות האנטי-חסידית שיצאה מבית מדרשם של פרץ סמולנסקין והכותבים בעיתונו 'השחר'. קולותיה הרמים, שספק אם הגיעו בכלל לידיעת החסידים, נראו אנכרוניסטיים ופתטיים לדור המשכילים החדש, שהגיע לדרגת בשלותו בשנות השישים והשבעים של המאה התשע עשרה, ועל רקע האופטימיות והביטחון העצמי שהקרינו השינויים העצומים שעברה יהדות רוסיה בימי הצאר אלכסנדר השני. שינויים אלה יצרו תחושה – שאמנם בטווח הארוך נתבררה כאשליה – כי תש כוחם של החסידות ושל מנהיגיה לנוכח עצמת הטכנולוגיה והמודרניזציה ואל מול כוחות הרפורמה והאמנציפציה. הד לכך יש בדבריו של מוריס וינצ'בסקי (בן-נץ), מראשוני הסוציאליסטים היהודים, שבשנת 1878 הפנה לפרץ סמולנסקין את הקריאה הבאה:

אתה חובב את עמך ואינך יודע מה לעשות עבורו, לכן אתה גוזר על ימין ועל שמאל, צועק, מדבר, כותב ומוחק ופעולתך לא ניכרת. אתה חפץ לעקור את החסידיזמוס, לפרוע פרעות ב'אמונת הטפל', ואינך יודע כי זאת עושה הזמן בלעדיך. כל מכונה חדשה, כל תחנה חדשה של מסילת הברזל,

8 על פרשה זו ראו נ"מ גלבר, 'תולדות יהודי לבוב', אנציקלופדיה של גלויות: לבוב, ירושלים ותל אביב תשט"ז, עמ' 247–264.

9 על כך ראו ד' אסף, דרך המלכות: ר' ישראל מרוז'ין ומקומו בתולדות החסידות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 172–173, 481–484.

10 המכתב נדפס במאמרו של ש' כ"ץ, 'אגרות משכילים בגנותם של חסידים', מאזנים י (ת"ש), עמ' 266–276. לדין מפורט ראו ד' אסף, 'מומר או קדוש? מסע בעקבות משה בנו של ר' שניאור זלמן מליאדי', ציון סה (תש"ס), עמ' 453–515.

כל טלגראף חדש, כל המצאה חדשה פועלת נגד החסידיזמוס יתר הרבה מכל סיפוריך ומכל המזמורים החדשים אשר יוצרו בעזרת הבטלנות.¹¹

ההנחה הייתה כי על המאבק הספרותי הקלסי בחסידות אבד הכלח. זרימת החיים המודרניים ומגמות החילון, שסחפו עמן את רוב הציבור היהודי במזרח אירופה, הן שתפגענה בחסידות פגיעה קשה יותר מסטירות או כתבי פולמוס. הייתה בכך כמובן תמימות רבה, שהופרכה ברבות הימים, שכן הרפיון שניכר בכוחה של החסידות היה זמני בלבד.

השפעת ההשכלה על מחקר החסידות

יכולת ההתאוששות המופלאה של תנועה דתית זו העבירה את דגל המאבק בה מידי המשכילים, בעלי תחושת האחריות ההיסטורית לגורלה של האומה, ליורשיהם מדעת ושלא מדעת: סופרים מודרניים, פובליציסטים והיסטוריונים יהודים בעלי תודעה לאומית. כתביהם ומחקריהם של אלה היו על פי רוב בעלי אופי דיאלקטי: הם נשאו את כתר איש הרוח המשקיף על תולדות עמו בצורה אובייקטיבית ככל הניתן, וככזה אין הוא יכול להתעלם ממשקלה העצום של החסידות על תולדות החברה היהודית האשכנזית בעת החדשה; ואת כתר האזרח המחויב לעתיד עמו ולנפש החברה שבקרבה הוא חי ושאותה הוא רוצה לתקן ולשפר, וככזה הוא רואה בחסידות תנועה יריבה, המתחרה בו ובשותפיו לדעה על עיצוב פניה של החברה היהודית, ובמידה רבה גם הישראלית.

יש דוגמאות רבות להשפעתה של תמונת העולם המשכילית על מחקר החסידות, וחוקרים שונים עמדו עליהן. במאמרו 'מבואה מעוותת לעובדה היסטורית: ספרות ההשכלה ומחקר תנועת החסידות'¹² ציין ישראל ברטל כי היסטוריונים שונים ראו במשכילים את חוקרי החסידות הראשונים, וממילא שאבו מהם לא רק מידע עובדתי, אם כי סלקטיבי ומגמתי, אלא גם את השיפוט הערכי שנלווה לו. ואין הכוונה רק להערכה השלילית והזלזלנית של תופעות דתיות-עממיות כמו מגיה ומיסטיקה, או לביקורת המוסרית כביכול של תופעות חברתיות כמו לקיחת פדיונות כסף או ירושת המנהיגות בזכות קרבה משפחתית. ההיסטוריונים של יהודי מזרח אירופה הפנימו את השיפוט הערכי של המשכילים דווקא בדה-לגיטימציה, הבלתי מודעת לעתים, של החסידות המאוחרת כתנועה משמעותית בתולדות ישראל בזמן החדש. לגישה זו – שיוסף דן כינה אותה 'מיתוס 1815' – היו גם תוצאות מעשיות, שכן המסקנה ההיסטוריוגרפית הובילה להימנעות מחקירתה לעומק של החסידות במאה התשע עשרה והעשרים בשל מה שנתפס כ'ענת הזקנה' של החסידות.

11 אסיפת חכמים 7 (1878), עמ' 107.

12 מדעי היהדות 32 (תשנ"ב), עמ' 7-17.

הדוגמה המובהקת ביותר קשורה ב'אבי' המחקר הביקורתי של החסידות, שמעון דובנוב, שמלכתחילה רצה לכתוב את תולדות החסידות בשלמותן, עד ימיו, אך לבסוף נמלך בדעתו וסיים את ספרו בשנת 1815. שנה זו הייתה בעיניו נקודת מפנה בתולדות החסידות, שכן לאחריה הפכה להיות תנועה שמרנית ומנוונת המצויה ב'ירידה מוחלטת'. החסידות המאוחרת, העריך דובנוב בשנת 1931, 'יכולה עדיין להאריך ימים ולהיות לעמוד התרבות שעבר זמנה' – מעין מצבה אנכרוניסטית להוויי העיירה שעברה ובטלה מן העולם.¹³ ואמנם, דובנוב לא כתב מאומה על החסידות המאוחרת, וכמותו נרתעו מכך גם אחרים מבני דורו שעסקו בחסידות כמו אברהם כהנא או שמואל אבא הורודצקי (שאמנם הקדיש מחקר חשוב להיבטים הסנסציוניים של השושלות האוקראיניות המאוחרות: צ'רנוביל ורוז'ין, אך מתוך עמדה אידיאולוגית-ביקורתית מובהקת). הוא הדין גם בבני הדור הבא: בן-ציון דינור ותלמידיו, גרשם שלום ותלמידיו, דב סדן ותלמידיו. למעט מקרים חריגים כמו רפאל מאהלר או אהרן זאב אשכולי היה העיסוק בחסידות המאוחרת אגבי ושולי ובשל כך נותר נחלתם של חסידים בלבד. לכל היותר עסקו בו חוקרי הפולקלור והסיפור העממי, ואין זה מקרה שאחת העבודות המשמעותיות בתחום זה הייתה 'אור הגנוז' של מרטין בוכר. אמנם סגולותיו של ספר זה רבות הן, אך מחקר היסטורי ביקורתי אינה אחת מהן. ולמרות זאת לפנינו תופעה היסטוריוגרפית הראויה לתשומת לב: על אף ההתנגדות הנפשית העמוקה לחסידות ולמה שהיא מייצגת אין לך כמעט חוקר של תולדות יהודי מזרח אירופה בעת החדשה, למן ראשית המחקר הביקורתי ועד ימינו, שלא שלח ידו בחקר החסידות. הדוגמה המובהקת היא רפאל מאהלר, שמגמתיותו המרקסיסטית הכוטה לא מנעה ממנו עיסוק אינטנסיבי בחקר החסידות בכלל והחסידות המאוחרת בגליציה ובפולין הקונגרסאית בפרט.¹⁴ והנה הוא עצמו, שעה שחבש את כובע המשכיל המחויב לחברתו, כתב בשנת 1954 את הדברים הבאים: 'עם כל מורשתה התרבותית העשירה לא היתה החסידות אלא מבוי סתום בדרכו ההיסטורית של העם היהודי'.¹⁵

מותר להטיל ספק בקביעה נחרצת זו. ערב המאה העשרים ואחת החסידות אינה מראה כל סימנים של שקיעה, של מבוי סתום או של סיום תפקידה ההיסטורי. על אף המגוון העצום של עדותיה, כיתותיה ופלגותיה היא גדלה בהתמדה וזוכה לעמדות השפעה וכוח שספק אם היו לה מעודה.

תהיה העמדה הנפשית של החוקר כלפי החסידות אשר תהיה, את הישגיו של

13 ש' דובנוב, תולדות החסידות, תל אביב תר"ץ, עמ' 37; וראו אסף (לעיל הערה 9), עמ' 21 ואילך.

14 ר' מאהלר, דברי ימי ישראל: דורות אחרונים, ו, תל אביב תשל"ו, עמ' 85–110, 131–; הנ"ל, החסידות וההשכלה, מרחביה 1961; הנ"ל, 'ר' חיים האלבערשטאם און זיין דור', ספר סאגן, תל אביב תשל"ל, עמ' 247–341.

15 אנציקלופדיה למדעי החברה, ב, תל אביב 1964, עמ' 546.

המחקר ניתן לסכם, ומהם עולה כי פיענוח עולמה של תנועה זו יש בו חשיבות לא רק לתולדותיה של החסידות כשלעצמה אלא גם להבנת תהליכים עמוקים בתולדות עם ישראל בעת החדשה. החסידות ההיסטורית היא תנועת תחייה דתית, שבשל דיוקנה החברתי המיוחד השכילה להסתגל לתמורות העתים ולהשתנות עמן במודע ושלא במודע. ממילא תולדותיה שלובות בתולדות ההתנגדות לה, בתולדות ההשכלה, החילון, הלאומיות והציונות, ומעוגנות בהוויה הדתית, החברתית, הכלכלית, התרבותית והלשונית של כלל יהודי מזרח אירופה לארצותיהם. החסידות קשורה בתולדות העיור וההגירה, בשינוי דפוסי הפנאי, בחיי המשפחה ובסדרי החינוך, בספרות יידיש ועברית ישנה כחדשה, בעיתונות העברית ובמוסדות הקהילה. אין תחום מתחומי חקר תולדותיהם של היהודים בעת החדשה שלא נמצא בו את החסידות, דובריה, מנהיגיה ותומכיה, אם כחלק מן הזרם אם בשוליו אם כנגדו.

התפתחויות במחקר

מחקר החסידות מתפתח בד בבד עם התפתחותו של מקצוע המחקר ההיסטורי בכללותו, קולט לתוכו שיטות מחקר המפיצות אור חדש על מקורות ידועים, וכמובן מסתייע בתעודות ומקורות הנחשפים חדשים לבקרים. הנה אפוא בקצרה כמה התפתחויות המאפיינות את העשור האחרון של מחקר החסידות, בהקשר המצומצם של זיקתה לתנועת ההשכלה.

חילופי משמרות

חילופי הדורות בחקר תולדות יהודי מזרח אירופה בכלל טבעו את חותמם גם במחקר החסידות וההשכלה. דור החוקרים הנוכחי מורכב כמעט כולו מילידי ישראל וארצות המערב, שברובם נולדו לאחר השואה, אך הכשרתם האקדמית נעשתה בידי מורים ילידי מזרח אירופה. לעובדה ביולוגית-טבעית זו יש משמעות ביוגרפית ותרבותית ממדרגה ראשונה: מצד אחד המחויבות הרעיונית לפולמוסי העבר ול'ירושת' הדורות קטנה יותר, דבר המאפשר לבני הדור הנוכחי לחקור בצורה עצמאית ומשוחררת יותר מקודמיו; מן הצד האחר היעדר ההיכרות הבלתי אמצעית עם העולם הישן, עם אישיו ומנהגיו, העובדה שרוב בני הדור החדש לא גדלו עם יידיש, פולנית או רוסית כשפת אם – כל אלה מטילים עומס גדול יותר על החוקרים החדשים ודרישה להתמקצעות יתר בתחומם. הדבר בא לידי ביטוי גם במיעוט היחסי של מחקר ארכיוני בפולין וברוסיה ובהתבססות רבה יותר על מקורות בעברית, ולכל היותר ביידיש. ספרו של משה רוסמן על הבעש"ט, המתבסס על חומר פולני, כמו גם קובצי התעודות על מאסריהם של ר' שניאור זלמן מליאדי ושל בנו האדמו"ר 'האמצעי', שפרסמו יהושע מונדשיין ושלוש דובער לויך מתוך ארכיונים ברוסיה, מצביעים על הפוטנציאל הגדול שטמון

בארכיונים במזרח אירופה, שעתה הם נגישים יותר מתמיד.¹⁶ ספרו החדש של מרצ'ין וודז'ינסקי מאוניברסיטת ורוצלב על יחסם של משכילים יהודים בפולין הקונגרסאית אל החסידים מתבסס אף הוא על חומר ארכיוני לא מוכר ומהווה התפתחות מעודדת לאפשרות התחדשותו של מחקר החסידות וההשכלה גם בידי חוקרים פולנים.¹⁷

מחקר החסידות המאוחרת

בדור האחרון ניתן להצביע על סימנים ברורים להפנמת הצורך במחקר החסידות המאוחרת.¹⁸ כמה חיבורים חשובים כבר נתפרסמו בתחום זה, בכללם עבודות דוקטור, עבודות מוסמך ועבודות נוספות ההולכות ונכתבות.¹⁹ חוליית החיבור בין הדור הנוכחי לבין שני הדורות הראשונים לחקר החסידות – שכמעט ולא התעניינו בחסידות המאוחרת בת זמנם – היא מפעלו המחקרי של מנדל פייקאז'. הלה הקדיש כישרון רב ומאמץ למדני ניכר לחקר החסידות המאוחרת ולמעקב אחר פצליה החברתיים והרעיוניים, אך לא פעם ניכר כי הוא מתקשה לכבוש את הסתייגותו ממושאי מחקרו, ועד לכך סגנון כתיבתו הבוטה על 'זרעי הניוון', 'האליטיזם הצדיקי' או מה שכינה 'המוסר הכפול' של הצדיקים.²⁰

לפנייה המואצת לחקר החסידות המאוחרת ניתן להציע שלושה הסברים:

16 מ' רוסמן, הבעש"ט מחדש החסידות, ירושלים תש"ס; י' מונדשיין, כרם חב"ד: עיון וחקר במשנת חב"ד, דברי ימי החסידות ודרכי החסידים, ד, כפר חב"ד תשנ"ב; ש"ד לוי, מאסר וגאולת אדמו"ר האמצעי, ירושלים תשנ"ז.

17 M. Wodziński, *Oświecenie żydowskie w Królestwie Polskim wobec chasydyzmu*, Warsaw 2003; ראו גם, 'Jakub Tugendhold and the First Maskilic Defense of Hasidism', *Gal-Ed* 18 (2002), pp. 13–41

18 לסקירת מצב המחקר של החסידות המאוחרת בפולין ראו ד' אסף, 'חסידות פולין במאה הי"ט: מצב המחקר וסקירה ביבליוגרפית', ר' אליאור, י' ברטל וח' שמרוק (עורכים), צדיקים ואנשי מעשה: מחקרים בחסידות פולין, ירושלים תשנ"ד, עמ' 379–357. מאז פורסם מאמר זה נדפסו עבודות חשובות נוספות המחייבות את עדכונו.

19 הנה כמה דוגמאות לעבודות כאלה שיש בהן גם דיונים על יחסי משכילים וחסידים: א' לוריא, 'חסידות חב"ד ברוסיה בין השנים 1827–1882: היבטים היסטוריים וחברתיים', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1998; P. I. Radensky, 'Hasidism in the Age of Reform: A Biography of Rabbi David ben Mordkhe, Twersky of Tal'noye', Ph.D. dissertation, The Jewish Theological Seminary of America, 2001; G. Dynner, "'Men of Silk": The Hasidic Conquest of Polish Jewry, 1754–1830', Ph.D. dissertation, Brandeis University, 2002

20 מ' פייקאז', חסידות פולין: מגמות רעיוניות בין שתי המלחמות ובגורות ת"ש–תש"ה ('השואה'), ירושלים תש"ן; הנ"ל, ההנהגה החסידית: סמכות ואמונת צדיקים באספקלריית ספרותה של החסידות, ירושלים תשנ"ט. בתחום יחסי חסידים ומשכילים חשוב מאמרו 'על מה אבדה גלות ספרד' – כלקח כלפי ההשכלה במזרח אירופה: החסידות בעיני ר'

א. השתחררות מ'עול הירושה' שהיה נחלתו של הדור הקודם. ההיסטוריון החדש של החסידות אינו מונע על ידי הצורך לערוך 'חשבון' היסטורי, דתי או רעיוני עם החסידות. הוא אינו מאוהב במושאי חקירתו, אך גם אינו מתעב אותם או סולד מהם. הוא מסוגל להתבונן בהם מתוך אובייקטיביות שקולה ואמפתית ומתוך היעדר מעורבות אישית, משפחתית או לאומית.

ב. התחושה שחקר החסידות בדורותיה הראשונים הגיע לשלב של מיצוי, ואילו חקר החסידות המאוחרת הוא בבחינת שדה מחקרי חדש ופורה, עשיר בתיעוד מגוון ובלתי מנוצל.

ג. העיסוק הרב, ובכלל זה עיסוק פופולרי המשתקף בתקשורת ההמונים, בשאלות הקשורות בעולם החרדי, שהחסידות המאוחרת היא מרכיב כוח ואיכות חשוב שלו. מעורבותם החברתית והפוליטית של כל חלקי האורתודוקסייה החרדית בחיי היום-יום של העולם היהודי בכלל ושל החברה הישראלית בפרט מעוררת סקרנות והיא מקרינה גם על ההתעניינות האקדמית בתופעות אלה. הניסיונות לפענח את סודות החברה החרדית בת זמננו, את מצעיה הרעיוניים ואת מנגנוני הפעילות המארגנים ומניעים אותה מביאים בהכרח גם לבדיקת שורשיה ההיסטוריים של איבריה השונים. השושלות החסידיות העיקריות הפועלות מאז השואה, כגון גור, סאטמאר, ליובאוויץ', צאנז, בלז, ויז'ניץ, סדיגורה או בויאן, הן כאלה שנוסדו או הגיעו להתבססות רק במהלך המאה התשע עשרה.

מודעות לשאלות היסטוריוגרפיות ולמסורות זיכרון השאלות הכרוכות בהיסטוריוגרפיה של החסידות וההשכלה, בכתיבה ההיסטורית של משכילים וחסידים וממשיכי דרכם ובמודעות לפיתוליו ומגמותיו של הזיכרון ההיסטורי הנפרד והמשותף, משיקות לשני תחומי המחקר. חשובים במיוחד בהקשר זה הדיונים במשולש יחסי הגומלין שבין היסטוריה, היסטוריוגרפיה והגיוגרפיה, המכונה בפינו, בהכללה שאינה תמיד מוצדקת, 'היסטוריוגרפיה אורתודוקסית'.²¹

בעשור האחרון זכה תחום זה להאצה מיוחדת, ובולטים במיוחד מחקרים בהיסטוריוגרפיה החסידית שפרסמו עדה רפפורט-אלברט, רעיה הרן, ישראל

צבי אלימלך שפירא מדינוב, דעת 28 (תשנ"ב), עמ' 87–115 (נדפס שוב בספרו ההנהגה החסידית, שם, עמ' 336–362).

21 מונח זה טבע, כנראה, לראשונה ב' ברטל במאמרו 'זכרון יעקב לר' יעקב ליפשיץ: היסטוריוגרפיה אורתודוקסית?', מלאת ב (תשמ"ד), עמ' 409–414. ראו גם הנ"ל, "הידיעה והחוכמה האמיתית": קווים להבנת היסטוריוגרפיה האורתודוקסית, זמנים 64 (1998), עמ' 4–14 (ובאנגלית, I. Bartal, "True Knowledge and Wisdom": On Orthodox Historiography', *Reshaping the Past: Jewish History and the Historians: Studies in Contemporary Jewry* (10 [1994], pp. 178–192).

ברטל, עמנואל אטקס, נחום קרלינסקי ואחרים.²² אך גם להיסטוריוגרפיה האורתודוקסית יש פנים רבות, ולצד הכתיבה החסידית יש גם כתיבה מתנגדית,²³ ואפילו משכילית,²⁴ ויחסי הגומלין שביניהן מרתקים לעתים אף יותר מההתרחשות ההיסטורית עצמה.²⁵

הטיפול בהיסטוריוגרפיה החסידית הביא עמו גם פולמוסים מתודולוגיים, המצביעים על כך שהחוקרים עצמם עשויים להמשיך בכתיבתם מגמות היסטוריוגרפיות שאותן הם מתיימרים לחקור ולתאר. כך למשל ניתן לראות בפרשנויות השונות מאוד שנתנו אטקס ומונדשיין לשאלת מקומו של הגר"א במאבק בחסידים, גלגול חדש ומתוחכם של היסטוריוגרפיה משכילית המעצימה את משקלו של הגר"א (מונדשיין טען כי אטקס הפנים במחקריו מיתוסים משכיליים או מתנגדיים בדויים), לעומת היסטוריוגרפיה חסידית המבקשת לגמד את משקלו ולתלות את אשמת הרדיפות בגורמים אחרים (כטענת אטקס כלפי מונדשיין).²⁶ לעומת זאת, טענתה של הרן כלפי מונדשיין, כי ביקורתו על עמדתה הגורפת המבקשת לערער על אמינותן של איגרות החסידים מארץ ישראל נובעת מהיותו חסיד, אינה נראית לי מבוססת. אטקס, שחלק על מונדשיין בהקשרים

22 רפפורט-אלברט (לעיל הערה 3); ר' הרן, 'שבחי הרב: לשאלת אמינותן של איגרות החסידים מארץ ישראל', קתדרה 55 (ניסן תש"ן), עמ' 52–58; הנ"ל, 'בליל איגרות ואיגרת: לדרכי ההעתקה של איגרות חסידים', ציון נו (תשנ"א), עמ' 299–320; ברטל (לעיל הערה 3); ד' אסף, "כבוד אלקים הסתר דבר": פרק נוסף בהיסטוריוגרפיה האורתודוקסית של החסידות בארץ ישראל', קתדרה 68 (תמוז תשנ"ג), עמ' 57–66; הנ"ל (לעיל הערה 9), עמ' 24–35; ע' אטקס, יחיד בדורו: הגאון מווילנה – דמות ודימוי, ירושלים תשנ"ח, עמ' 109–163; נ' קרלינסקי, היסטוריה שכנגד: איגרות החסידים מארץ-ישראל – הטקסט והקונטקסט, ירושלים תשנ"ט.

23 על ההיסטוריוגרפיה המתנגדית ראו למשל א' מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע: תלמידי הגר"א בארץ ישראל, 1800–1840, ירושלים תשנ"ז, עמ' 28–55; י' מונדשיין, "הסכמות שתוקות" מוולוז'ין ומווילנא, אור ישראל ד, חוב' 4 (טז) (תשנ"ט), עמ' קנא–קנט; J. J. Schacter, 'Facing the Truths of History', *The Torah u-Madda Journal* 8 (1998–1999), pp. 200–273

24 על ההיסטוריוגרפיה המשכילית ראו ש' פיינר, השכלה והיסטוריה: תולדותיה של הכרת-עבר יהודית מודרנית, ירושלים תשנ"ה.

25 החלק השלישי בספרו של ד' אליאך, הגאון: לתולדות חייו וביורר משנתו של [...] הגר"א, ירושלים תשס"ב, הוא כנראה הדוגמה הבוטה ביותר להיסטוריוגרפיה מתנגדית בת ימינו. המחבר, שעשה שימוש גם בהשגי המחקר האקדמי, לא בחל בהתבטאויות קשות נגד החסידות ואישיה ההיסטוריים באופן החורג לחלוטין מ'כללי המשחק' המקובלים בחברה החרדית. פרסום הספר גרר תגובות זעם רבות ובהן קריאה להחרמת הספר ופולמוסים ספרותיים חריפים (ראו לדוגמה, עולם החסידות, חוברת 88, שבט תשס"ב).

26 אטקס (לעיל הערה 22), עמ' 84–108, 143–151; מונדשיין (לעיל הערה 16), עמ' 182–221. מאמרים אלה הובאו שוב (מאמרו של מונדשיין נדפס בגרסה חדשה) בתוך ד' אסף (עורך), צדיק ועדה: היבטים היסטוריים וחברתיים בחקר החסידות, ירושלים תשס"א, עמ' 273–331.

אחרים, כתב אף הוא בעניין זה: 'מאליו ברור שחוקר הפועל במסגרת אקדמית עלול לשגות והיסטוריון בעל זיקה לחסידות עשוי לקלוע אל חוט השערה'.²⁷ מן ההיבט המתודולוגי ראוייה לציין העובדה שמחקר ההיסטוריוגרפיה החסידית התמקד בדרך כלל בתחומי המגע שבין ההשכלה לבין חסידות חב"ד דווקא. אין זה מקרי, שכן מפעלה הספרותי העשיר ורב הפנים של חב"ד, שראשיתו כבר במאה התשע עשרה ושיאו במאה העשרים, 'השתלט' כביכול על ההיסטוריוגרפיה החסידית הפנימית ובמידה רבה אנו שבוים בידי ודולים מתוכו מרגליות טובות.²⁸ האם ניתן לפרוץ מסגרת מסורתית זו ולנסות לזהות מסלולים היסטוריוגרפיים שונים שהתפתחו בחסידויות אחרות? התשובה לכך היא חיובית, והמפתח לה טמון ביציאה מן התחום המואר והמוכר של חב"ד אל התחום החשוך והפחות ידוע של חסידויות אחרות.

בכמה מחקרים ניסיתי להציע כיוון חדש שלדעתי הוא פורה במיוחד; כינתי אותו 'מסורות של זיכרון פולמוסי'.²⁹ מתברר כי לצד התופעות המוכרות של שכתוב ובידה, שמשתקפות במקורות חסידיים ומשכיליים, ניתן לאתר גם מסורות זיכרון נבדלות לאירועים שעל עצם קיומם אין, או כמעט אין, ויכוח. כך למשל אין חולק על כך שהחווה מלובלין נפל מחלון ביתו בשמחת תורה תקע"ה (1814) ונפטר תשעה חודשים לאחר מכן. אך מה הייתה הסיבה ה'אמתית' לנפילתו? על כך יש גרסאות שונות וסותרות: גרסה חסידית, העוטפת את האירוע בצעיפי קדושה ומסתורין, וגישה משכילית, הרואה בחווה שיכור עלוב שנשמט מהחלון כאשר רצה להטיל את מימיו. למסורות אלה יש ביטויים שונים לאורך כל המאה התשע עשרה. הן מכירות זו את זו ומתפלמסות בגלוי ובמשתמע זו עם זו. שיח פולמוסי זה מחזק את תמונת המורכבות והדחיסות של החוויה היהודית המזרח אירופית, וההשכלה והחסידות בתוכה, שרחוקות הן מלהיות גדורות כל אחת בתחומה.³⁰

27 אטקס, שם, עמ' 146 (ושם הפניות ביבליוגרפיות לפולמוס הרן-מונדשיין; ראו גם ד' אסף, 'הלך ד' אמות בארץ הקודש תיכף זכה להשיג את כל מבוקשו וחפצו' [ביקורת על ספרו של קרלינסקי, לעיל הערה 22], הארץ, ספרים, 23.6.1999, עמ' 10, 13).

28 בחסידות חב"ד התרכזו מחקריהם של רפפורט-אלברט, הרן, ברטל, אטקס וקרלינסקי, שנזכרו לעיל. מקום רב לדיון בהיסטוריוגרפיה החב"דית הוקדש במאמרי על המרתו של משה בנו של ר' שניאור זלמן מליאדי (לעיל הערה 10).

29 ד' אסף, 'והמתנגדים התלוצצו שנשחקר ונפל': נפילתו של החווה מלובלין בראי הזיכרון החסידי והסטירה המשכילית, ע' אטקס ואחרים (עורכים), במעגלי חסידים: קובץ מחקרים לזכרו של מרדכי וילנסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 161-208; הנ"ל (לעיל הערה 10); הנ"ל, 'מאויב לאוהב: דרכו של ר' עקיבא שלום חיות מהתנגדות לחסידות', ד' אסף ואחרים (עורכים), מוילנה לירושלים: מחקרים בתולדותיהם ובתרבותם של יהודי מזרח אירופה מוגשים לשמואל ורסס, ירושלים תשס"ב, עמ' 43-70.

30 הגדרות אלה יש בהן כדי לתמוך בהצעתו של ברטל לראות בסיפור שנדפס ב'שבחי הבעש"ט' על הדרך שבה נחשף אופיו השבכתי של ספר 'חמדת הימים' מעין מסורת

ביסוס תמונת המורכבות

בניגוד לתפיסה הדיכוטומית הישנה של 'שחור ולבן', העמיקה בדור החוקרים הנוכחי תפיסת המורכבות והרבגוניות של הזיקות והיחסים בין החסידות להשכלה. חידוד דמותם של 'המשכיל המתון' מחד גיסא ו'המשכיל הצבוע' מאידך גיסא, במיוחד בעבודותיו של שמואל פיינר,³¹ העשיר את גלריית הטיפוסים המשכיליים, ונתן בידינו כלי פרשני מצויין למדוד בו אישים שונים גם באשר ליחסם אל החסידות. התמונה החסידית גם היא התעשרה, קודם כול מבחינת הדגמים המרכיבים אותה: ברור לנו ש'העולם' היהודי לא התחלק רק לחסידים ומשכילים, או לחסידים ומתנגדים. לא זו בלבד שחלקים גדולים בחברה היהודית המסורתית היו 'לא חסידים' או 'לא מתנגדים', כלומר כאלה שניתן להגדירם 'אדישים' או כאלה שסירבו לזהות עצמם ביחס לחסידות או להתנגדות לה, אלא גם בתוך החסידות עצמה ניתן להבחין בחסידים 'פעילים' ובחסידים 'רדומים', ובעיקר בקיומה של שכבה גדולה של חסידים למחצה, לשליש ולרביע, שאינם חסידים ואינם מתנגדים, והם קצת חסידים וקצת מתנגדים, והכול בעת ובעונה אחת. גם יחסם של החסידים למשכילים אינו חד-ממדי. מתברר כי לא רק ר' נחמן מברסלב אהד בגלוי את משכילי אומן – יהיו אשר יהיו הכוונות שהסתתרו מאחורי אהדה זו – אלא גם תלמידו נתן מנמירוב היה בקי בכל כתבי המשכילים בני זמנו, אמנם מתוך משטמה רבה והתנגדות נחרצת.³² ריב"ל, שהיה קרוב משפחתו של

זיכרון פולמוסית (או 'סיפור מהופך' בלשונו של ברטל) לביקורת המשכילית-המתנגדית על הימצאותם של טקסטים שבתאיים בידי החסידים. הד לביקורת זו, שהייתה ללא ספק מוכרת לחסידים, נשתמר בטקסט משכילי שמקורו בגניזת יוסף פרל (פורסם בידי ז' רבינוביץ, ציון ו [תש"א], עמ' 80–84) ובו תוארה הדרך שבה נחשפה שבתאיתו של ספר 'הצורה', שנחשב מקודש בעיני חסידים. אך בעוד שבגרסה המשכילית נחשף הספר בידי הרב אפרים זלמן מרגליות מברוד שאינו חסיד, הרי שב'שבחי הבעש"ט' חושף אותו הבעש"ט עצמו. הצדדים המשותפים לשתי מסורות זיכרון אלה – קידוש תמים ובלתי מודע של טקסטים שבתאיים בידי חסידים והשלכתם למקום ביזיון לאחר שנחשפו – מעידים לא רק על הרקע הראלי שלהן אלא גם על היכרות הדדית. ראו י' ברטל, גלות בארץ, ירושלים תשנ"ה, עמ' 28–29. דוגמה נוספת להיכרות הדדית של מסורות היא המקרה של אלקסי, עגלונו הגוי של הבעש"ט – זו ככל הנראה המצאה סטירית של משכילים (השם אלקסי נזכר לראשונה אצל פרל) שחדרה אל תוך המסורת החסידית התמימה. ראו אסף, נפילתו של החוזה מלובלין (לעיל הערה 29), עמ' 178–179.

31 ש' פיינר, 'המפנה בהערכת החסידות: אליעזר צבי צווייפל וההשכלה המתונה ברוסיה', ציון נא (תשמ"ו), עמ' 167–210; הנ"ל, 'המאבק בהשכלה המזויפת וגבולותיה של המודרניזציה היהודית', מווילנה לירושלים (לעיל הערה 29), עמ' 3–23.

32 על יחסי ר' נחמן ומשכילי זמנו ראו ח' ליברמן, 'ר' נחמן מברסלב ומשכילי אומאן', הנ"ל, אהל רח"ל, ג, ניו יורק תשמ"ד, עמ' 310–338; מ' פייקאז, 'פרשת אומאן בחיי ר' נחמן מברסלב', הנ"ל, חסידות ברסלב: פרקים בחיי מחוללה ובכתביה, ירושלים תשל"ב, עמ' 21–55. על ר' נתן ראו ש' פיינר, 'באמונה בלבד! הפולמוס של ר' נתן מנמירוב נגד

הצדיק ישראל מרוז'ין – עובדה ששניהם הסתירו – לא היסס לקחת ממנו תמיכה כספית כדי לפרסם את ספריו 'תעודה בישראל' ו'אפס דמים', והצדיק מצדו לא היסס לתת לו כסף לשם כך. זאת ועוד, משכילים כמו בצלאל שטרן מאודסה סייעו לישראל מרוז'ין בכריחתו מרוסיה לאוסטריה ובכיסוס חצרו שם.³³ אמנם, תמונת המורכבות, ככל שהיא צדדית במסכת היחסים הכוללת, אינה משנה את היריבות החריפה והעיקשת ואת האיבה העמוקה והתהומית בין שתי הקבוצות, אך היא מציגה דגמי התנהגות נוספים שאל להם להפתיענו כאשר נמצא אותם במקורות, ואל לנו לנסות ולשעבד אותם לתבניות הישנות.

אתגרים למחקר עתידי

לצד המהלך הטבעי שבו מתקדם המחקר מדור לדור חיוני להצביע גם על כמה אתגרים ולהציב יעדים למחקר עתידי של החסידות וההשכלה, הן כשהן לעצמן הן ביחסיהן ההדדיים:

הביוגרפיה ואתגר 'פירוק הקולקטיב' תולדות החסידות כפי שנכתבו עד כה מזכירות במידה רבה את תולדות ההשכלה כפי שנכתבו עד כה. כשם שבחסידות זו בדרך כלל היסטוריה של המנהיגים הרוחניים, הצדיקים, כך גם בהשכלה זכו להתייחסות מחקרית רק האליטות המשכיליות או אלה שכתבו ופרסמו מפרי עטם. להיסטוריון יש כמובן עניין רב בחשיפת דיוקנם, השקפותיהם ודרכי הנהגתם של היחידים – מעצבי הדרך ודובריה. וגם כאן ראוי להזכיר כי עדיין חסרים אנו ביוגרפיות ביקורתיות של רוב מנהיגיה של החסידות, ובידינו מצויות רק מעט ביוגרפיות הראויות לשם זה: 'בעל היסורים' של ארתור גריין על ר' נחמן מברסלב, 'דרך המלכות' פרי עטי על ר' ישראל מרוז'ין, וספריהם, השונים מאוד זה מזה, של רוסמן ואטקס על הבעש"ט.³⁴

נוסף על 'רשות היחיד' – המחקר הביוגרפי המעמיק על עשרות דמויות צדיקיות

האתאיזם וההשכלה, ע' אטקס, ד' אסף ו' דן (עורכים), מחקרי חסידות, ירושלים תשנ"ט, עמ' 89–124. ראו גם במדור ר' נחמן וחסידות ברסלב בעיני משכילים במאה הי"ט, ד' אסף (עורך), ברסלב: ביבליוגרפיה מוערת, ירושלים תש"ס, עמ' 124–129.

33 דרך המלכות (לעיל הערה 9), עמ' 197–198, 285–290.

34 א"י גריין, בעל היסורים: פרשת חייו של ר' נחמן מברסלב, תל אביב תשמ"א; דרך המלכות (שם); רוסמן (לעיל הערה 16); ע' אטקס, בעל השם: הבעש"ט – מאגיה, מיסטיקה, הנהגה, ירושלים תש"ס. מבחינת תכליתו הפסימית השוללת את ערכם של המקורות הפנימיים, חיבורו החשוב של רוסמן הוא למעשה 'אנטי-ביוגרפיה'. ראו אטקס, שם, עמ' 245–249; הנ"ל, 'הבעש"ט ההיסטורי: בין רקונסטרוקציה לדקונסטרוקציה', תרכ"ז, עמ' 129.

חשובות ששרויות עדיין בצל ההגיוגרפיה – יש מקום לברר את טיבה של 'רשות הרבים' החסידית, כלומר את עולמם של המוני החסידים, אלה שהעניקו לחסידות את עצמתה. דימוי קהל החסידים ל'עדר' חסר זהות, ההולך אחר מנהיגיו בעיניים עצומות וללא כל חוש של ביקורת, ה'לם היטב את מגמותיהם הפולמוסיות של משכילים ושל כמה מחוקריה הראשונים של החסידות שנמשכו אחריהם אך אינו מייצג בהכרח את המציאות ההיסטורית שהייתה מסובכת ומגוונת יותר.

במחקריו על היסודות החברתיים והמשפחתיים שהתגבשו למה שמכונה 'תנועת ההשכלה' הראה מרדכי זלקין שהתשתית החברתית של ההשכלה לא התבססה רק על משכילים 'פעילים' (כלומר כאלה שהשתתפו ביצירה הספרותית לגוניה), אלא גם על קבוצות נוספות שלא באו לידי ביטוי גלוי במקורות הקלסיים שעמדו לרשות דור החוקרים הקודם.³⁵ בה במידה יש להתמודד עם אתגר זה גם בחקר החסידות, לנסות לפרק את החברה החסידית לגורמיה הגרעיניים וליצור הבחנות מעודנות יותר בתוכה. בניגוד לדימוי הרווח העדה החסידית לא הייתה אנונימית ואחדותית; היו בתוכה קבוצות מגוונות ומסגרות חברתיות מגובשות והאינטראקציה בינן לבין הצדיק הייתה דינמית ולא קפואה. החצר החסידית איננה רק זירת ההתרחשות העיקרית במערכת היחסים המתפתחת בין הצדיק לבני עדתו, אלא גם ביטוי ארגוני להתהוותן של תת-קבוצות בתוך העדה על פי מידת קרבתן לצדיק, ביטוי מנגנוני לצרכים הכלכליים של הצדיק והחצר, וביטוי רוחני לשותפות הגורל המיסטית שבין הצדיק לבין חסידיו העולים לרגל לחצרו.

ההדרת מקורות ותעודות

נוסף על הצורך בקידום המחקר הארכיוני שהוזכר לעיל ניתן להצביע על שלושה אפיקי מחקר וההדרה נוספים שעדיין אינם מנוצלים כראוי: (א) ספרות הוויכוח והסטירה המשכילית, שהיא ברובה הגדול בעלת אופי אנטי-חסידי; (ב) המידע הטמון בעיתונות היהודית בכל השפות; (ג) ספרות הזיכרונות וספרי הקהילות.

הסטירה המשכילית. דווקא על רקע עבודות חשובות שנעשו בדור האחרון בתחום ההדרת מקורות פולמוסיים וסטיריים,³⁶ מורגשת עתה הדחיפות בהכנת

425–442; ז' גריס, 'דמותו ההיסטורית של הבעש"ט בין סכין המנתחים של ההיסטוריון למכחולו של חוקר הספרות', קבלה ה (תש"ס), עמ' 411–446.

35 מ' זלקין, בעלות השחר: ההשכלה היהודית באימפריה הרוסית במאה התשע-עשרה, ירושלים תש"ס; ראו במיוחד בעמ' 29–35, ושם הציע זלקין תשעה מדדים המסייעים לאפיונו של 'משכיל'.

36 נרשום כמה פרסומים בתחום זה שראו אור בעשור האחרון: ש' ורסס, 'איגרות ויכוח גנוזות על מהות החסידות', ר' אליאור וי' דן (עורכים), קולות רבים: ספר הזיכרון לרבקה ש"ץ-אופנהיימר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 447–493; הנ"ל, 'כתב פולמוס משכילי גנוז בגנתה של החסידות', מחקרי חסידות (לעיל הערה 32), עמ' 65–88; י' פרידלנדר, במסתרי

מהדורות מחודשות – ביקורתיות מבחינה פילולוגית ומפורשות מבחינה היסטורית ותרבותית – של הטקסטים העיקריים, ובראשם 'מגלה טמירין' ו'בוהן צדיק' של יוסף פרל, 'דברי צדיקים' המשותפת לפרל ולריב"ל,³⁷ ועוד אחרים, ידועים יותר או פחות.³⁸

למרבה הכלימה, מהדורות סבירות של שני הטקסטים העשירים ביותר למחקר ההיסטורי של תולדות החסידות וההשכלה ראו אור לראשונה דווקא בתרגום לאנגלית: 'שבחי הבעש"ט' במהדורתם של דן בן-עמוס וג'רום מינץ, ו'מגלה טמירין' במהדורתו של דב טיילור.³⁹ מהדורות אלה אינן יכולות כמובן להיות תחליף למהדורה עברית ביקורתית. אך בעוד שספר 'שבחי הבעש"ט' זכה לטיפול סביר במהדורת אברהם רובינשטיין (ירושלים תשנ"ב), שראתה אור לאחר פטירתו, הנה ספר 'מגלה טמירין' נותר מיותר ועזוב, ואין מי שאף ידפיסו שוב במהדורתו הישנה. אם בדור הקודם עוד נמצאו בקרבנו אישים בודדים שיכלו לקבל עליהם עול משימה זו, דומה שהיום רק צוות של חוקרים – היסטוריונים של החסידות ושל ההשכלה, אנשי ספרות עברית וידיש, פולקלוריסטים וחוקרי לשון – יכול להתמודד עם האתגר של הכנת מהדורה מחודשת ומפורשת תוך התחשבות בבעיות הפילולוגיות של הנוסחים השונים (עברית, יידיש וטיוטות הגהה) ותוך שימוש בידע הרב שנצבר במחקר ההשכלה והחסידות.

הסאטירה: פרקים בסאטירה העברית החדשה במאה הי"ט, ג, ירושלים תשנ"ד, עמ' 17–144 ('קנאת האמת' מאת יהודה ליב מיזוס); אסף, נפילתו של החוזה מלובלין (לעיל הערה 29; 'ספר נקיות ופרישות' מאת שמשון בלוך); ע' רפפורט-אלברט, "'איזה שאלות ותשובות על דרך שאלתיאל ויהודע": סגוריה משכילית על החסידות בכתב יד עלום שם מבית מדרשו של אליעזר צבי צווייפל', מוילנה לירושלים (לעיל הערה 29), עמ' 71–122.

37 יצירה זו זכתה לאחרונה לגאולתה בספרו של יונתן מאיר, גלגוליו של מגלה סוד: קונטרס דברי צדיקים לריב"ל ויוסף פרל, מהדורה מוערת ומבוארת עם מבוא על גלגולי כתיבתו, לוס-אנג'לס תשס"ד. מאיר ואנוכי שוקדים עתה על הוצאת מהדורה ביקורתית של 'עמק רפאים' לריב"ל (1823).

38 ובכללן סטירות משכיליות בידיש שבתוכן משוקעות ידיעות רבות על החסידות ומנהגיה – יצירות שעד היום אינן זמינות לקורא העברי (ובשל כך מעטים כנראה המשתמשים בהן). ביניהן ניתן למנות במיוחד את חיבוריהם של ישראל אקסנפלד (ובראשם, 'דאָס שטערנטיכל', 1861) ויואל לינצקי (ובמיוחד 'דאָס פוילישע יינגעל', 1867). שני חיבורים אלה תורגמו לאנגלית אך לא במהדורות ביקורתיות: *The Polish Lad*, trans. M. Spiegel, Philadelphia: The Polish Lad, trans. M. Spiegel, Philadelphia: Philadelphia, 1975; 'The Headband', J. Neugroschel (ed. and trans.), *The Shtetl*, New York 1979, pp. 49–172.

39 *In Praise of the Baal Shem Tov (Shivhei ha-Besht)*, ed. and trans. D. Ben-Amos and J. Mintz, Bloomington and London 1970; *Joseph Perl's Revealer of Secrets: The First Hebrew Novel*, trans. with an introduction and notes D. Taylor, Boulder, Colo. and Oxford 1997.

העיתונות היהודית. חומר רב ועצום על תולדות ההשכלה והחסידות במאה התשע עשרה טמון בעיתונות היהודית עד מלחמת העולם הראשונה, והדברים אמורים במיוחד בעיתונות כשפה העברית, אך גם בידיש וברוסית. באשר לחסידות בין שתי מלחמות העולם אין ערוך לחומר הטמון במאות עיתונים יהודיים בכל השפות שראו אור בפולין, בארץ ישראל ובארצות הברית. עד היום אין בידינו מפתחות יעילים לעיתונות זו (למעט המפעל למפתוח עיתונות יידיש שמתנהל באוניברסיטה העברית בירושלים); הוסף לכך את העובדה שברוב הספריות האקדמיות כבר לא ניתן לעיין בצורה חופשית בגיליונות הממשיים של 'המגיד', 'המליץ' או 'הצפירה', אלא רק בסרט מיקרופילם מטושטש – והתוצאות הבלתי נמנעות: מיעוט השימוש בעיתונות הן בידי חוקרים ותיקים הן בידי תלמידי מחקר חדשים; אבדן מקור ידע בלתי נדלה, שאין ערוך לחשיבותו במיוחד בכל הקשור לחסידות למן שנות השישים של המאה התשע עשרה ואילך.

בעיתונות היהודית – במיוחד בעיתון 'המליץ' – נדפסו מאות רבות של דיווחים שנשלחו מקהילות רבות ('קורספונדנציות') על מניינים חסידיים, על ביקורי אדמו"רים וגבאייהם, על מתחזים ונוכלים, על מעשייהם של צדיקים ושל חסידים, תאריכי פטירתם של אישים והספדים עליהם, רשימות לעג ופולמוס, פובליציסטיקה בעד החסידות ונגדה, פיליטונים, סיפורים ושירים הקשורים בחסידות ובעולמה ולעתים אף חומר תיעודי.

תקווה להתחדשות השימוש בעיתונות העבר יש ביזמה משותפת של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים והמחלקה ליודאיקה של ספריית אוניברסיטת הרוורד. מזה כמה שנים מצולמים העיתונים העבריים החשובים של המאה התשע עשרה ומועברים לפורמט דיגיטלי ממוחשב שיהיה נוח לקריאה, אמין וזמין לכל דורש. כשיועמדו פרות מפעל זה לרשות הציבור יהפוך השימוש המסורבל במיקרופילם ובמיקרופיש לנחלת העבר ונוסף על כך תפתחנה אפשרויות חיפוש וסריקה מגוונות.⁴⁰

ספרות הזיכרונות. הספרות האוטוביוגרפית והמימוארית אוצרת בתוכה מידע עשיר ומגוון על חיי היום-יום היהודיים במזרח אירופה ובכללן כמוכּן גם החסידות וההשכלה. כמו אחותה, הספרות 'היפה', גם ספרות הזיכרונות והעדויות מוסיפה למאמץ השחזור ההיסטורי נקודות מבט שונות, מקוריות ולעתים מפתיעות. דוגמאות ידועות בעושרן התיעודי הם זיכרונותיהם של שלמה מימון, אברהם דוב גוטלובר או יחזקאל קוטיק,⁴¹ אישים שגורלם האישי נקשר במידה רבה

40 ראו: <http://jnul.huji.ac.il/dl/newspapers/index1024.html> לפי שעה צולמו העיתונים חבצלת, הלבנון והמגיד, ובשנה הקרובה יצולמו גם המליץ, הצבי והצפירה.

41 ד' אסף (מהדיר), מה שראיתי... זיכרונותיו של יחזקאל קוטיק, תל אביב תשנ"ט (ובאנגלית: *Journey to a Nineteenth Century Shtetl: The Memoir of Yekhezkel Kotik*, Detroit 2002); הנ"ל, נע ונד: זיכרונותיו של יחזקאל קוטיק, ב, תל אביב תשס"ד.

לחסידות ולהשכלה וכתביהם אכן גדושים במידע היסטורי חשוב. אך לצדם של המפורסמים יש אלמונים רבים. מאות רבות של חיבורים אוטוביוגרפיים, בהיקף משתנה ובשפות שונות, כמעט אינם מוכרים וכמעט אינם מנוצלים לצורכי המחקר.⁴²

ספרות הזיכרונות והתיעוד שנכתבה לאחר השואה אף היא דורשת תשומת לב. ספרות זו, שהיקפה מוערך במאות רבות של חיבורים ככל השפות, נדפסה בין בהוצאות ספרים רגילות בין בהוצאות פרטיות, בין כחיבורים שלמים וסדורים בין בצורה חלקית ומקוטעת, בין בכתבי עת ובעיתונות פריונית לסוגיה וללשוניתה בין בספרי יזכור לקהילות – בכל אלה תופסת החסידות וההוויי שנקשר לה מקום רב. שאלת מהימנותם של זיכרונות אלה כמקור היסטורי אמנם צריכה להילקח בחשבון מבחינה מתודולוגית, אך אין בה כדי לבטל את הצורך בהתוודעות לחומר זה ובשימוש המושכל בו.⁴³

סיכום

לא רק מחקר ההשכלה ומחקר החסידות קשורים אהדדי ומשיקים זה לזה בתחומים רבים, אלא גם ההשכלה והחסידות עצמן. המשכיל משה אורנשטיין, חסיד סדיגורה בנעוריו, שנשבע ללחום מלחמת חרמה בחסידות ובשנת 1869 מצא עצמו מעורב עד צוואר בפרשת התפקרותו של הצדיק בערניו פרידמן מליובה, גילה לימים את צדו האפל של קשר זה. בחיבורו 'אורות מאופל', שהוקדש לתיאור הפרשה, כתב במרירות:

לפנים בישראל וזה כמאה שנה נפלגו בני עמנו לשתי מפלגות, לחסידים

42 נרשום כמה דוגמאות לפרסומים שראו אור בשנים האחרונות: לתעודה אוטוביוגרפית מפתיעה משנת 1910 החושפת את עולמו הפנימי השסוע של צדיק צעיר מאוקראינה ראו ד' אסף, "עולמי הפעוט והמכוער": וידויו של ר' יצחק נחום טברסקי משפיקוב, אלפיים 14 (תשנ"ז), עמ' 49–79. עולמה של חסידות קוויניץ משתקף יפה בזיכרונותיה של מלכה שפירא שתורגמו לאנגלית: N. Polen, *The Rebbe's Daughter: Memoir of a Hasidic Childhood*, Philadelphia 2002. חומר חשוב טמון במאות האוטוביוגרפיות שכתבו בני נוער יהודים בפולין במסגרת תחרויות שיום מכון יי"א בשנות השלושים של המאה הקודמת. מבחר קטן ראה אור בתרגום לאנגלית: J. Shandler (ed.), *Awakening Lives: Autobiographies of Jewish Youth in Poland before the Holocaust*, New Haven 2002. מבחר נוסף, בעריכת ע' בסוק, יראה אור בעברית ביזמת המכון לחקר תולדות יהודי פולין באוניברסיטת תל אביב ובית שלום עליכם.

43 ראו מ' פייקאז, 'על ספרות העדות כמקור היסטורי לגזירות "הפתרון הסופי"', כיוונים 20 (תשמ"ג), עמ' 129–157; J. Kugelmass and J. Boyarin (eds. and trans.), *From a Ruined Garden: The Memorial Books of Polish Jewry*, Bloomington 1998.

ומשכילים. המשכילים בחרו בחכמה ודעת, באהבת אדם ובשאר מדות טובות, והחסידיים דבקו בתורה, בעבודה ובגמילות חסדים [...] ואף כי שתי המפלגות האלה התנגדו זו לזו, בכל זאת לא הרעו לכרם בית ישראל ולא השחיתו את נחלת יעקב. כי אלה בחסידותם ידיים רפות חזקו, ואלה בהשכלתם ברכיים כורעות אמצו. ובזמננו זה השחיתו המפלגות האלה את דרכן. החסידיים יתהוללו בחסידותם, והמשכילים ישתוללו בהשכלתם. החסידיים מאסו בתורה, בעבודת ה' לא בחרו, ובגמילות חסדים נפשם לא חפצה [...] והמשכילים התהפכו לנאורים, ובהפשיטם את אדרת האמונה מעליהם גרשו גם את הרוח הלאומי מקרבם, וריקים הם מכל חכמה ומדה טובה אשר בה התפאר ישראל [...] ההשכלה המזויפת והחסידות הצבועה הן שתי קצות הנוגעות זו בזו, אשר התחברו לבלע ולהשחית כל חלקה טובה מנחלת ישראל. ועיר טשערנאוויטץ, אשר אליה בא הרב מלעווא, מלאה חסידיים צבועים, ונאורים עוד גרועים מהם.⁴⁴

אך, כאמור, לא רק הזיוף והצביעות מחוברים זה בטבורה של זה, אלא גם היסודות החיוביים והפוריים שבשתי התנועות. ההשכלה האמתית והחסידות הזכה קשורות אף הן בפקעת סבוכה של רגשות עוינות ובוז מחד גיסא והערכה ואף יראת כבוד מאידך גיסא, וברקע נמצאת תמיד תחרות גלויה וסמויה על מעמד הבכורה בחברה היהודית ועל קביעת 'סדר היום' הערכי שלה. יאה אפוא לסכם דיון זה במילותיו התמציתיות של שמואל ורסס, שבמחקריו הרבים התמיד להצביע על זיקות הגומלין המורכבות שבין שתי התנועות הגדולות הללו:

החסידות פעלה, בלי משים, כגורם מחשל ומלכד לספרות ההשכלה. היא שיוותה משמעות חיונית מרובה לסאטירה ולפארודיה הספרותית, והוסיפה דריכות וערנות לתנועת ההשכלה. הווה אומר, סיסמאותיה של ההשכלה ותודעתה נתגבשו ונוסחו בבהירות יתר אגב תיאורה הפולמוסי של החסידות, ולא עוד אלא קיומה ושגשוגה של התנועה החסידית היה לפרקים בנותן טעם לייעודיה של ההשכלה.⁴⁵

44 מ' אורנשטיין, 'אורות מאופל', האור א, חוב' ד-ו (תרמ"ג), עמ' 202. בטיוטות חיבור זה, השמורות במחלקה לכתבי יד עבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (Heb. 8° 1973), נוספה הערה מעניינת המשקפת את תחושת 'ירידת הדורות' של המשכילים: 'ולו בא הרב הזה לעיר טארנאפאל בימי חיי המשכיל ר' יוסף פעריל ז"ל, או לעיר בראדי בימים אשר פרחו בה תורה וחכמה, כי עתה משכילי עמנו הרסו בו ובעזרתו את החסידות עד היסוד בה'.

45 ורסס (לעיל הערה 4), עמ' 91.